

ग्रामीण विकास विभाग
बिहार सरकार

अन्दर के पृष्ठों में...

फुला देवी ने तय किया
संघर्ष से सफलता का सफर
(पृष्ठ - 02)

हालात से ज़ूझते हुए आज
आत्मनिर्भरता की मिशाल
बन गई है पूजा
(पृष्ठ - 03)

सशक्तिकरण की ओर
बढ़ते कदम
(पृष्ठ - 04)

सतत् जीविकोपार्जन योजना एक नई रोह

माह - जून 2024 || अंक - 35

सतत् जीविकोपार्जन योजना बनी
विश्व की सबसे प्रभावी आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण की योजना

बिहार सरकार की महत्वाकांक्षी योजना सतत् जीविकोपार्जन योजना अपने उद्देश्यों की पूर्ति में सफल रही है। इस योजना की वजह से समाज के अत्यंत निर्धन परिवारों के जीवन में आए व्यापक बदलाव को सहज महसूस किया जा सकता है। इस योजना से लाखों परिवारों के जीवन-स्तर में सुधार आया है। यही कारण है कि इस योजना की सफलता की बानी अब वैश्विक पटल पर भी बयां की जा रही है। परिणामस्वरूप योजना की सफलता और क्रियान्वयन की प्रक्रिया को देखने और समझने के लिए कई राष्ट्रों के मंत्रीगण एवं प्रतिनिधि मंडल बिहार आ रहे हैं। वे सतत् जीविकोपार्जन योजना से लाभान्वित परिवारों से मिलकर उनकी आर्थिक एवं सामाजिक प्रगति से अवगत हो रहे हैं। पिछले 6 माह के दौरान 4 अलग-अलग राष्ट्रों (इंडोनेशिया, फिलीपींस, दक्षिण अफ्रीका और इथियोपिया) के मंत्रीगण एवं प्रतिनिधि मंडलों ने बिहार का भ्रमण करते हुए सतत् जीविकोपार्जन योजना के क्रियान्वयन की प्रक्रियाओं को समझा तथा इससे लाभान्वित परिवारों से मिलकर उनके जीवन में आए बदलावों को महसूस किया। साथ ही साथ इस योजना को अपने देश में भी क्रियान्वित करने के उद्देश्य से वे इसके महत्वपूर्ण अवयवों से परिचित हुए।

दरअसल राज्य में पूर्ण मद्य निषेध लागू किये जाने के पश्चात इससे प्रभावित परिवारों तथा समाज के अत्यंत निर्धन परिवारों को आजीविका के रथाई साधन उपलब्ध कराने के उद्देश्य से 26 अप्रैल 2018 को सतत् जीविकोपार्जन योजना की शुरुआत की गई थी। इस योजना के क्रियान्वयन हेतु क्रमिक वृद्धि दृष्टिकोण की रणनीति अपनाई गई है। इस योजना के तहत योग्य परिवारों का चयन, उनका क्षमतावर्द्धन, सूक्ष्म नियोजन एवं जीविकोपार्जन संबंधी गतिविधियों से जुड़ाव, उत्पादक परिसंपत्तियों का हस्तांतरण, जीविकोपार्जन संसाधनों का विविधकरण, वित्तीय संसाधनों तक पहुंच तथा सरकारी योजनाओं के साथ अभिसरण जैसे प्रमुख अवयवों को शामिल किया गया है।

सतत् जीविकोपार्जन योजना हेतु लक्षित परिवारों के चयन की प्रक्रिया काफी पारदर्शी है। इस योजना के तहत सामुदायिक संसाधन सेवियों की टीम के द्वारा गाँव में अत्यंत निर्धन परिवारों की पहचान की जाती है। पूर्व में ताड़ी या शराब के निर्माण एवं व्यवसाय से जुड़े परिवारों, अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति एवं अन्य समुदाय के अत्यंत निर्धन परिवारों की पहचान कर उनकी सूची तैयार की जाती है। तदुपरांत संबंधित ग्राम संगठन की बैठक में इसके अनुमोदन के पश्चात चिह्नित परिवारों को योजना में शामिल किया जाता है।

इस योजना के तहत लाभान्वित परिवारों का क्षमतावर्द्धन किया जाता है। इसके बाद संबंधित ग्राम संगठन के माध्यम से वित्तीय संसाधन उपलब्ध कराते हुए उन्हें जीविकोपार्जन गतिविधि से जोड़ा जाता है। चयनित उद्यम के संचालन हेतु उन्हें तकनीकी मदद एवं निरंतर सहयोग प्रदान करने के साथ-साथ उनका नियमित अनुश्रवण किया जाता है। योजना अंतर्गत स्वरोजगार हेतु निर्धारित संवर्ग के तहत सूक्ष्म व्यवसाय या मवेशी पालन जैसी गतिविधि अपनाई जाती है। परिणामस्वरूप इस योजना से लाभान्वित परिवार अब आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण की ओर अग्रसर हो रहे हैं। पहले बेहद दयनीय स्थिति में जीवन-यापन करने वाले ये परिवार अब प्रगति के पथ पर आगे बढ़ते हुए समाज की मुख्य धारा में शामिल हो रहे हैं। इनमें से अनेकों परिवारों ने अपनी वार्षिक आमदानी धीरे-धीरे बढ़ाकर अब लाख रुपये से अधिक कर ली है। इससे ये परिवार अब 'लखपति' बनकर समाज में मिसाल कायम कर रहे हैं। बहस्तर इन्होंने अपनी कामयाबी से सभी लोगों का ध्यान अपनी ओर खींचा है और योजना की कहानी अब देश-विदेश स्तर पर सुनाई दे रही है।

फुला देवी ने तय किया अंधर्ष के क्षफलता का क्षफक

फुला देवी की कहानी आज असंख्य महिलाओं के लिए प्रेरणास्रोत है। इन्होंने जीवन की कठिनाइयों का सामना करते हुए अपने परिवार को तरक्की की राह पर अग्रसर किया है। खगड़िया जिला के बेलदौर प्रखंड की रहने वाली फुला देवी ने सतत् जीविकोपार्जन योजना के सहयोग से अपना भाग्य बदला है और अपने परिवार को आत्मनिर्भर बनाया है।

फुला देवी का जीवन पहले बेहद कष्टप्रद था। उन्हें अपने तीन बेटे और एक बेटी के साथ—साथ अपने बीमार पति की देखभाल अकेले करनी पड़ती थी। पति की मानसिक बीमारी ने उनके परिवार की आर्थिक स्थिति को बहुत खराब कर दिया था। इलाज में सारा पैसा खर्च हो जाने से उनके घर में खाने पर भी आफत हो गई थी। ऐसे में परिवार का पेट भरने के लिए वह दूसरे के घरों एवं खेतों में मजदूरी करने लगी थी। दरअसल फुला देवी की दयनीय स्थिति को देखते हुए ग्राम संगठन के द्वारा इन्हें सतत् जीविकोपार्जन योजना से जोड़ा गया था। इसके बाद इन्हें क्षमतावर्धन एवं उद्यमिता विकास का प्रशिक्षण दिया गया।

तदुपरांत योजना के तहत उन्हें जीविकोपार्जन गतिविधि से जोड़ने के लिए वित्तीय सहायता उपलब्ध कराई गई। इसके तहत ग्राम संगठन के माध्यम से उन्हें विशेष निवेश निधि के रूप में 10,000 रुपये, जीविकोपार्जन निवेश निधि के तहत 20,000 रुपये और जीविकोपार्जन अंतराल राशि के तहत 7,000 रुपये प्राप्त हुए। इस राशि से फुला देवी ने सबसे पहले सिलाई मशीन खरीदकर स्वरोजगार की दिशा में अपना पहला कदम रखा। इसके अलावा उन्होंने अपने गाँव में एक किराना दुकान शुरू किया। जीविका के निरंतर सहयोग से वह किराना दुकान अच्छी तरह चलाना सीखी।

अब उनका दुकान अच्छे से चल रहा है जिससे उन्हें प्रतिमाह औसतन 8,000 रुपये की आय हो जाती है। साथ ही साथ सिलाई मशीन से भी उन्हें अच्छी आमदनी हो जाती है। इस राशि से वह अपने परिवार का अच्छी तरह भरण—पोषण कर पा रही है। वह बच्चों को पढ़ा भी रही है और उनके उज्ज्वल भविष्य के लिए बचत भी करती है।

डेजी के अंधकाश भवे जीवन में उम्मीद छी रोशठी

भागलपुर जिला के कहलगांव प्रखंड स्थित अंतिचक पंचायत की रहने वाली डेजी कुमारी का जीवन बेहद उतार—चढ़ाव भरा रहा है। एक दुर्घटना में डेजी कुमारी आग से जलकर बुरी तरह झुलस गई थी। इससे उनका जीवन पूरी तरह तबाह हो गया था। लेकिन डेजी को सबसे ज्यादा चोट इस बात से पहुँची थी कि जब वह संकटों से जूझ रही थी, तब इनके परिवार ने इनका साथ छोड़ दिया था। उनके पति डेजी को छोड़कर पंजाब चले गए थे। ऐसे बुरे वक्त में डेजी ने अकेले चुनौतियों का मुकाबला किया।

डेजी की दयानीय स्थिति को देखते हुए बंधन जीविका महिला ग्राम संगठन ने उन्हें सतत् जीविकोपार्जन योजना के अंतर्गत चयनित किया। तदुपरांत योजना के तहत उनका क्षमतावर्धन किया गया। इन्हें ग्राम संगठन के माध्यम से योजना अन्तर्गत विशेष निवेश निधि के तहत 10 हजार रुपये, जीविकोपार्जन निवेश निधि के तहत 20,000 रुपये और जीविकोपार्जन अंतराल राशि के तहत 7,000 रुपये उपलब्ध कराए गए। इस राशि से डेजी ने अपने घर के पास किराना दुकान शुरू किया। वह किराना दुकान से प्रतिदिन 250 से 300 रुपये की आय अर्जित करने लगी है।

उनका पति उमेश भी अब पंजाब से लौटकर घर आ गये हैं। अपनी पत्नी को प्रगति के रास्ते पर आगे बढ़ता देखकर वह भी डेजी के साथ रहना चाहते थे। बुरे वक्त में साथ छोड़ देने के बावजूद डेजी ने उन्हें दुत्कारा नहीं, बल्कि अपने पति उमेश को पुनः अपना लिया है। अब वह अपने पति के साथ मिलकर दुकान चलाने लगी है। दुकान से होने वाली आय से इन्होंने छोले—भटोरे की एक अलग दुकान शुरू की है। डेजी देवी किराना दुकान एवं छोले—भटोरे की दुकान से डेजी को प्रतिमाह 10 से 12 हजार रुपये की आमदनी हो रही है। इससे इनका परिवार खुशी पूर्वक जीवन जी रहा है।

સંઘર્ષ કે સફળતા કી ઓર છઢે કાઢમ

હાલાત કે જૂદ્ધતે હુએ આજ આત્મનિર્ભરતા કી મિશાલ છન ગર્ડ હૈ પૂજા

મુજફકરપુર જિલા કે મડવન પ્રખંડ મેં મધુબન ગાঁંચ કી રહને વાલી પૂજા અપને પરિવાર કે સાથ ખુશહાલ જીવન જી રહી થી। ઉનકે પતિ હરિદ્વાર સ્થિત એક સ્ટીલ પ્લાંટ મેં ક્રેન ચલાને કા કામ કરતે થે। ઇસી બીચ વર્ષ 2019 મેં ઉનકે પતિ કો કેંસર હો ગયા। ઇસસે ઉનકે ઇલાજ મેં લાખો રૂપયે ખર્ચ કરને પડે। ઇસકે બાવજૂદ પૂજા અપને પતિ કો નહીં બચા સકી ઔર ઉનકા નિધન હો ગયા। પતિ કે અચાનક ગુજર જાને સે પૂજા કા સબ કુછ ખો ગયા થા। અબ પરિવાર કી જિમ્મેદારી અકેલે પૂજા કે કંધોં પર આ ગઈ થી।

અક્ટૂબર 2020 મેં પૂજા કો સતત જીવિકોપાર્જન યોજના સે જોડા ગયા થા। યોજના કે તહત મિલી આર્થિક સહાયતા સે ઇન્હોને સબ્જી કી દુકાન શરૂ કી। ઇસકે અલાવા વહ આસ-પાસ કે ગાંધોં મેં ઘૂમકર સભિયો બેચને લર્ણી। હાલાંકિ સભિયોં કી બિક્રી સે ઉન્હેં બહુત જ્યાદા લાભ નહીં હો પા રહા થા। ઇસકે બાદ વહ પદ્દે પર જમીન લેકર ખેતી ભી કરને લગી। સાથ હી પૂજા ને એક ભેંસ ભી ખરીદ લી। હાલાંકિ પૂજા કી જિંદગી મેં અસલ બદલાવ વર્ષ 2022 મેં બૈગ કલસ્ટર કે શરૂ હોને કે બાદ આયા। પૂજા ને બાર ટૈગ મશીન સે રોજગાર કરના શરૂ કિયા। બાયોટેક મશીન મિલને સે પૂજા કી માસિક આય 20 સે 25 હજાર રૂપયે તક પહુંચ ગઈ હૈ। મશીન કા કિસ્ત જમા કરને કે બાદ ભી ઉન્હેં પ્રતિમાહ 15000 રૂપયે કી આય હો જાતી હૈ। પૂજા અબ 6 કદ્વા જમીન પદ્દે પર લેકર ખેતી, બકરી પાલન, ભેંસ પાલન ઔર બૈગ કલસ્ટર મેં કાર્ય કર અચ્છી આમદની અર્જિત કર લેતી હૈ।

પૂજા કહતી હૈ કે પતિ કે ગુજર જાને કે બાદ વહ સબ કુછ ખો ચુકી થી। લેકિન જીવિકા કે સહયોગ ઔર અપની મેહનત સે આજ વહ આત્મનિર્ભર બન ગયી હૈ। વહ અપને બચ્ચોં કો અચ્છી પરવરિશ દે રહી હૈ ઔર બેટી કી શાદી ભી કર ચુકી હૈ। સતત જીવિકોપાર્જન યોજના સે ઉન્હેં બહુત લાભ હુआ। આજ વહ અપને સમાજ કે લિએ મિસાલ બન ગઈ હૈ।

દીપુ દેવી પશ્ચિમ ચંપારણ જિલા અંતર્ગત બૈરિયા પ્રખંડ સ્થિત પખનાહા પંચાયત કી રહેને વાલી હૈ। દીપુ કા પરિવાર મુશ્કેલ દૌર સે ગુજર રહા થા। ઉનકે પતિ ખૂબ શરાબ પીતે થે ઔર પરિવાર કી જિમ્મેદારિયો નહીં ઉઠાતે થે। દીપુ ને મજદૂરી કરકે પરિવાર ચલાને કી કોશિશ કી। ફિર ભી પરિવાર કે ભરણ-પોણ મેં કઠિનાઈ હો રહી થી। મોહલ્લે મેં શરાબ બનાને ઔર બેચને કા કામ પહલે સે ચલ રહા થા। ઐસે મેં દીપુ દીપુ ભી મજદૂરી મેં ઇસમેં શામિલ હો ગઈ। ઇસી બીચ બિહાર મેં પૂર્ણ શરાબબંદી લાગૂ હોને સે ઉનકા યહ કામ બંદ હો ગયા। ઇસસે પરિવાર કી રોજી-રોટી ખત્મ હો ગઈ। અબ ઉન્હેં કિસી ના કામ કી તલાશ થી, તાકી પરિવાર કા ગુજર-બસર હો સકે।

વર્ષ 2020 મેં બૈરિયા પ્રખંડ મેં સતત જીવિકોપાર્જન યોજના શરૂ કી ગઈ થી। ઐસે મેં દીપુ દેવી કો ભી ઋષિ મુનિ જીવિકા મહિલા ગ્રામ સંગઠન દ્વારા ઇસ યોજના હેતુ ચયનિત કિયા ગયા। ઉન્હેં વૈકલ્પિક રોજગાર હેતુ માનસિક રૂપ સે તૈયાર કિયા ગયા ઔર પ્રશાક્ષિત ભી કિયા ગયા। દીપુ ને યોજના કી મદદ સે કિરાના દુકાન શરૂ કિયા। શરૂઆત મેં દુકાન સહી ઢંગ સે નહીં ચલ પા રહી થી ઔર કમ બિક્રી હોતી થી, ઇસસે વહ ચિંતિત રહતી થી।

દુકાન કા ભમણ કરને કે દૌરાન સતત જીવિકોપાર્જન યોજના અંતર્ગત કાર્યરત માસ્ટર સસાધન સેવી ઔર પ્રખંડ સસાધન સેવી ને દીપુ કી પતિ સે મુલાકાત કી। ઉનકે પતિ પહલે બેંડ પાર્ટી મેં કામ કરતે થે। ઐસે મેં ઉન્હોને અપની બેંડ પાર્ટી બનાને કી ઇચ્છા જાહિર કી। જીવિકોપાર્જન નિવેશ નિધિ કે તહત પ્રાપ્ત રાશિ સે ઇન્હોને બેંડ પાર્ટી કી શરૂઆત કી। આજ ઇસ બેંડ પાર્ટી મેં 10 લોગ કામ કર રહે હોણેં। શાદી-વિવાહ કે દિનોં મેં ઉનકી બેંડ પાર્ટી કી લગભગ રોજ બુકિંગ રહતી હૈ। ઇસકે અલાવા આમ દિનોં મેં કુછ ખાસ મૌકોં પર ભી બુકિંગ હોતી હૈ। દીપુ દેવી ઔર ઉનકે પતિ મિલકર ઇસ બેંડ પાર્ટી કા સંચાલન કર રહે હોણેં। ઇસસે ઉન્હેં અચ્છી આમદની હો જાતી હૈ। ઇસકે અલાવા ઇસસે જુદે 10 લોગોં કો ભી રોજગાર મિલ રહા હૈ। બેંડ પાર્ટી કી બુકિંગ સે ઇન્હેં પ્રતિ માહ ઔસતન 18 હજાર રૂપયે કી આમદની હો રહી હૈ। અબ વહ બેંડ પાર્ટી કે પરિવહન ખર્ચોં કો બચાને કે લિએ ગાડી ખરીદને હેતુ રૂપયે કો જમા કર રહી હૈ।

ભર્તાની કાર્યક્રમ એટલે કાઢ્યા

પાર્વતી દેવી સીતામદ્દી જિલા અન્તર્ગત સૂપી પ્રખંડ કે મનીઆરી ગ્રામ પંચાયત કી રહને વાલી હૈ। પહુલે દયનીય સ્થિતિ મેં ગુજરાત બસર કરને વાલી પાર્વતી દેવી ને જીવિકા કી મદદ સે અપને જીવન કો નયા આયામ દિયા હૈ।

પાર્વતી દેવી કી શાદી કમ ઉન્ન મેં હો ગઈ થી। ઉનકે પતિ લંબે સમય સે અરથમા સે પીડિત થે। એસે મેં લંબી બીમારી કે બાદ વર્ષ 2012 મેં ઉનકા નિધન હો ગયા થા। પતિ કે ગુજરાત જાને કે બાદ પાર્વતી દેવી કે ઊપર અપને 6 બચ્ચોને પાલન-પોષણ કી જિસ્મેદારી આ ગઈ થી। પતિ કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત પાર્વતી દેવી ને ખુદ કો કાફી અસહાય મહસૂસ કિયા। ઉનકે લિએ પરિવાર કા ભરણ-પોષણ કરના અત્યંત કઠિન હો ગયા થા। આર્થિક તંગી કે કારણ વહ દો વક્ત કા ખાના જુટાને મેં ભી અસમર્થ થીએં। ઇસકે અલાવા બચ્ચોની શિક્ષા કા ખર્ચ ઉઠાના ભી સંભવ નહીં થા। અપને બચ્ચોની પરવરિશા કે લિએ વહ ઘર સે બાહર નિકલકર ગાંધી મેં મજદૂરી કરને લગી। હાલાંકિ કેવલ મજદૂરી સે મિલને વાલી આય સે ઉનકે લિએ અપને પરિવાર કા ભરણ-પોષણ કરના સંભવ નહીં હો પા રહા થા।

ઇસી બીચ 9 સિંઠબર 2018 કો ઉન્હેં સતત જીવિકોપાર્જન યોજના અંતર્ગત ચયનિત કિયા ગયા। યોજના કે તહુત ચયન કે ઉપરાંત પાર્વતી દેવી ને એક જનરલ સ્ટોર ખોલને કી ઇચ્છા જતાઈ। જિસકે લિએ ઉન્હેં 23 ફરવરી 2019 કો જીવિકા સે સૂક્ષ્મ વ્યવસાય કે સંચાલન કા પ્રશિક્ષણ દિયા ગયા। ઉન્હેં વિશ્વાસ નિર્માણ એવં ઉદ્યમિતા વિકાસ કા પ્રશિક્ષણ દિયા ગયા। ઇસસે ઉનમેં ઉદ્યમ કરને કા સાહસ આયા એવં ઉનકા આત્મવિશ્વાસ બઢા। ઇસ પ્રશિક્ષણ કે બાદ ઉન્હેં સતત જીવિકોપાર્જન યોજના અંતર્ગત વ્યવસાય શરૂ કરને કે લિએ જીવિકોપાર્જન અંતરાલ રાશિ કે તહુત 7 માહ તક પ્રતિ માહ એક હજાર રૂપયે પ્રાપ્ત હુએ। ઇસ રાશિ સે ઇન્હોને જનરલ સ્ટોર શરૂ કિયા। પાર્વતી દેવી માં દુર્ગા જીવિકા સ્વયં સહાયતા સમૂહ સે જુડી ગઈ। વહ સમૂહ કી નિયમિત સાપ્તાહિક બૈટક મેં હિસ્સા લેને લગી। ઇસસે ઉનમેં કાફી જાગરૂકતા આયી। અપની જરૂરતોને કે વકત વહ સમૂહ સે રૂપયે કા લેન-દેન ભી કરને લગી।

અબ વહ જીવિકા કે તહુત કાર્યરત માસ્ટર રિસોર્સ પર્સન કે મદદ સે ઇસ વ્યવસાય કા અચ્છી તરહ સંચાલન કરને લગી હૈ। વહ દુકાન ચલાના સીખ ગઈ હૈ। જનરલ સ્ટોર શરૂ કરને કે બાદ પાર્વતી દેવી કે વ્યવસાય મેં ઉલ્લેખનીય વૃદ્ધિ દેખી ગઈ હૈ। ઇસે નિન્મલિખિત તાલિકા મેં સમજા જા સકતા હૈ:-

ક્રમ સંખ્યા	વર્ષ	કુલ સંપત્તિ મૂલ્ય (રૂ.)	કુલ ઔસત ટર્નઓવર (રૂ.)	કુલ ઔસત આય (રૂ.)
1	2019	37537	66286	39312
2	2020	40389	69348	44352
3	2021	56376	116928	44688
4	2022	58893	118488	46752
5	2023	131287	322992	59928
6	2024 (મર્ઝ તક)	139652	531936	102660

વર્તમાન મેં પાર્વતી દેવી જનરલ સ્ટોર કે સાથ-સાથ કોલ્ડ ડ્રિંક ઔર ચાય ભી બેચતી હૈ। અબ વહ ઇસ જનરલ સ્ટોર સે લગભગ 9 હજાર રૂપયે પ્રતિ માહ કી આય અર્જિત કર લેતી હૈ। ઇસ આમદની સે વહ ન કેવલ અપને સભી પારિવારિક ખર્ચોની અચ્છી તરહ સે પૂરા કર પા રહી હૈ બલિક અપને બચ્ચોની બેહતર શિક્ષા ભી પ્રદાન કર રહી હૈ। ઇસકે અલાવા વહ પ્રતિમાહ કુછ પૈસે બચત કર વૈંક મેં જમા ભી કરતી હૈ।

સંઘર્ષ ઔર સશક્તિકરણ કી ઇસ યાત્રા કી વજહ સે આજ વહ અપને સમાજ મેં સભી મહિલાઓની કે લિએ એક મિશાલ બની હૈ। ઉનકે સમર્પણ ઔર મેહનત ને સાબિત કર દિયા હૈ કિ કઠિનાઝ્યોની કા સામના કરકે સફળતા પ્રાપ્ત કી જા સકતી હૈ। ઉન્હોને ન કેવલ અપને પરિવાર કા જીવન સ્તર સુધારને મેં સફળતા પાઈ હૈ બલિક અપને સમુદાય કી કઈ મહિલાઓની કી આગે બढાને કે લિએ પ્રેરિત કિયા હૈ।

જીવિકા, બિહાર ગ્રામીણ જીવિકોપાર્જન પ્રોત્સાહન સમિતિ, વિદ્યુત ભવન – 2, બેલી રોડ, પટના – 800021, વેબસાઇટ : www.brlps.in

સંપાદકીય ટીમ

- શ્રીમતી મહુઆ રાય ચૌથી - કાર્યક્રમ સમન્વયક (જી.કે.એ.મ.)
- શ્રી પવન કુમાર પ્રિયદર્શી - પરિવાર પ્રબંધક (સંચાર)

સંકલન ટીમ

- શ્રી વિકાસ રાવ - પ્રબંધક સંચાર, ભાગલપુર
- શ્રી રાજીવ રંજન - પ્રબંધક સંચાર, નવાદા
- શ્રી રૌણન કુમાર - પ્રબંધક સંચાર, લખીસરાય

- શ્રી વિપ્લબ સરકાર - પ્રબંધક સંચાર